

**“HAYRAT UL ABROR” DOSTONIDAGI HIKKOYATLAR
POYETIKASI**

Islomiddin Xolmurodov

Annotatsiya. Ushbu maqolada Alisher Navoiy Xamsasining debochasi – “Hayrat ul-abror” asarining poetik-kompozitsion jihatlari, hikoyatlarning tuzilish va janriga ko`ra sharhi keltiriladi.

Kalit soʻzlar: Poetika, doston, janr, hikoyat, Xamsa.

KIRISH

Alisher Navoiy “Xamsa”sidagi birinchi doston “Hayratu-l-abror” (“Yaxshi kishilarning hayratlanishi”) 1483 yilda yaratilgan edi. Doston 3988 baytdan iborat boʻlib, 63 bob, 20 maqolat va 20 hikoyatdan tashkil topgan. Shundan KIRISH (muqaddima) 21 bobni oʻz ichiga oladi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Maʼlumki, “Hayrat ul-abror” umumiy kompozitsion qurilishiga koʻra uch qismdan tarkib topgan. Birinchi qism “Debocha”, ikkinchi qism “uch hayrat”, uchinchi qism barcha universal konsepsiyalarni izohlovchi va xulosalovchi “maqolatlar” va “hikoyatlar”dan iborat. Oʻz navbatida ularning har biri oʻziga xos ichki boʻlinishlarga ega. Xamsachilik anʼanasini Navoiy “Xamsa”si kontekstida oʻrganish, mana shu qismlarning har biri “qoliplovchi doston” komponenti sifatida birinchi dostonning keyingi toʻrt doston bilan semantik-struktural munosabati yoʻlida xizmat qilishini koʻrsatadi.

Mumtoz gʻazalchilik (devon tartib berish jarayoni), dostonchilik, xususan, xamsachilik muammolari tadqiq etilgan monografik ishlarda ulardagi “Debocha” qismi maʼlum maʼnoda oʻrganilgan. Ayrim adabiyotshunoslar ularni “anʼanaviy kirish qismi” sifatida taʼriflashgan boʻlsa, baʼzilari muallif biografiyasi, asarning yozilish

tarixi, “devon”larning kompozitsion jihatlari bilan bog‘liqligi haqida fikr bildirganlar¹. Ammo, Ye.Bertels va N.Mallaevlarning ayrim qaydlarini istisno etganda, “Xamsa”ning birinchi dostoni debochasining janr tizimidagi semantik-struktural ahamiyati, undagi kompozitsiya, syujet, obrazlarni asar badiiy xronotopi doirasida jamlovchi, umumlashtiruvchi bir butun sistema sifatida tadqiq etish tajribasi kuzatilmaydi. Holbuki, muayyan poetik butunlik (devon, doston, xamsa) tarkibidagi bu qism keyingi bo‘limlar uchun kalit vazifasini bajarishi bilan birga, muallif shaxsiyati, e‘tiqodi, unga xos dunyoqarash va badiiy konsepsiyani namoyon etadi. Butun asar, jumladan, “Xamsa” badiiy tizimida “muallif obrazi” o‘ta yorqin va keng ko‘lamda namoyon bo‘ladigan xronotop shakli ham aynan “debocha xronotopi”dir. Buni istalgan muallif “Xamsa”si misolida kuzatish mumkin bo‘lganidek, “Hayrat ul-abror” debochasida ham ko‘rish mumkin.

TADQIQOT METODOLOGIYASI VA EMPIRIK TAHLIL

Navoiy “Xamsa”sidagi “qoliplovchi doston” debochasi o‘n yettita umumlashtiruvchi kompozitsion bo‘lakdan tarkib topgan. Birinchi bo‘lim:

“Bismillahir-rohmanir-rohiym”,

Rishtag‘a chekti necha durri yatim...²

Baytlari bilan boshlanadi. Mumtoz she‘riyat an‘anasiga ko‘ra, “durri yatim” (“durr ul-yatim” – tanho dur) tashbehi, asosan, Muhammad alayhissalomga nisbatan qo‘llanadi. Ammo, bu o‘rinda, “Bismillahir-rohmanir-rohiym” oyatidagi o‘n to‘qqiz harfning har biri “tanho dur”ga o‘xshatilyapti. Shoir davom etib, oyatdagi har bir harfga alohida ta‘rif-tavsif beradi. Butun boshli bo‘limni harf san‘atiga quradiki, bunda ushbu harflarning jannat (Olloh huzuri)dagi maqomi haqida Payg‘ambarimizdan (s.a.v.) vorid bo‘lgan bir hadisga asoslaniladi³.

Dostonning 22-bobidan asosiy qism boshlanadi. Asosiy qism maqolat va hikoyatlardan tashkil topgan 40 bobni o‘z ichiga oladi. Maqolatlar muayyan bir

¹ Hayitmetov A. Navoiyning ijodiy metodi masalalari.-Toshkent: Fan, 1963;

² Alisher Navoiy. Hayrat ul-abror. MAT. Yettinchi tom.-T.: Fan, 1991.- B. 11. (Ish davomida keltiriladigan barcha iqtiboslar shu manbadan olinadi. Bundan keyin olinadigan iqtiboslarning sahifasini ko‘rsatish bilan cheklanamiz – U.J.).

³ Abdulhakim N. To‘rt ariqning sharbati nadir? // O‘zbekiston adabiyoti va san‘ati gazetasi, 2004, 19 mart.

axloqiy-falsafiy mavzuga bag'ishlangan bo'lib, shoir dastlab ushbu mavzuga munosabat bildiradi, mavzu yuzasidan o'z fikr- mulohazalarini bayon qiladi, so'ngra shu mavzuga mos ibratli hikoya keltiradi. Shu tariqa asosiy qism 20 maqolat va unga ilova tarzida keltirilgan hikoyatlar bayoni tarzida davom etadi. Buni quyidagi jadvalda ko'rish mumkin:

Maqolot nomi	Hikoyat
Iymon sharhida	Shayx Boyazid Bistomiy va uning muridi haqidagi hikoyat
Islom bobida	Ibrohim Adham va Robiya Adviya haqidagi hikoyat
Salotin (sultonlar) zikrida	Shoh G'oziy hikoyati
Xirqa kiygan riyokor shayxlar xususida	Abdulla Ansoriy haqidagi hikoyat
Karam (xayru ehson) vasfida	Hotami Toyi hikoyati
Adablilik to'g'risida	No'shiravon va Nargis haqidagi hikoyat
Qanoat bobida	Qanoatli va qanoatsiz ikki do'st haqidagi hikoyat
Vafo bobida	Ikki vafoli yor hikoyati
Ishq o'ti ta'rifida	Shayx Iroqiy haqidagi hikoyat
Rostliq ta'rifida	Sher bilan Durroj hikoyati
Ilm osmonining yulduzlardek baland martabaliligi haqida	Imom Roziy va Xorazmshoh haqidagi hikoyat
Qalam va qalam ahllari haqida	Yoqut haqidagi hikoyat
Bulutdek foyda keltiruvchi odamlar haqida	Ayyub va o'g'ri haqidagi hikoyat
Osmon tuzilishida shikoyat	Iskandar haqidagi hikoyat
Jaholat mayining quyqasini ichadiganlar haqida	Isroiliy rind haqidagi hikoyat

Xunasasifat oliftalar haqida	Abdulloh Muborak haqidagi hikoyat
Bahor yigitligining sofligi haqida	Zaynobiddin va uning o'g'li haqidagi hikoyat
Falak g'amxonasi haqida	Go'zal malika va uning oshig'i haqidagi hikoyat
Xurosonning misli yo'q viloyati bayonida	Bahrom va bog' haqidagi hikoyat
Maqsadning o'talgani haqida	Xoja Muhammad Porso haqidagi hikoyat

Eng avvalgi maqolat iymon sharhiga bag'ishlanadi. Bu bejiz emas, zero dostonning bosh g'oyasi komil inson timsolini vasf etishdir, komillikning bosh belgisi esa iymondir:

Kimki jahon ahlida inson erur,

Bilki nishoni anga iymon erur.

Alisher Navoiy "Kimdagi iymonning uch belgisi bo'lsa, u haqiqiy insondir" deydi va bu belgilar sifatida sabr, shukr va hayoni ko'rsatib o'tadi:

Bas ani inson atag'il beriyo,

Kim ishidur sabr ila shukru hayo.

Komil inson ta'rifidan keyin iymon sharhiga to'xtalib o'tiladi. Hazrat Navoiy iymonning 6 sharti sifatida quyidagilarni keltirib o'tadi:

- 1) Haqning borligiga iymon keltirish;
- 2) farishtalarga iymon;
- 3) Allohning so'zlari bo'lgan muqaddas kitoblarga iymon;
- 4) Payg'ambarlarga iymon;
- 5) qiyomat kuniga iymon;
- 6) taqdiri azalga iymon.

Ushbu fikrlardan so‘ng Shayx Boyazid Bistomiy va uning muridi haqidagi hikoyat keltiriladi. Hikoyatda bir kuni Shayx Boyazid Bistomiydan g‘amginlik sababini so‘ragan muridiga shayx bu dunyoda haqiqiy insonlar kamayib ketganligidan xafaman deb javob beradi. Shunda muridi shayxni haqiqiy insonlar safida deb hisoblashini aytganida, shayx o‘zini ham yuz ming sarson-sargardonlar qatorida sanashini, agar bu dunyodan iymon bilan ketmas ekan, inson sanalmasligini aytadi. Hikoyatda diniy mazmundan tashqari tasavvufiy qarashlar ham mavjud bo‘lib, bunda tariqatdagi xavf maqomi haqida so‘z boradi, deb aytish mumkin. N.Komilovning “Tasavvuf” kitobida yozilishicha, xavf tariqatning 6-maqomi bo‘lib, bunda solikning nafs makridan qo‘rqishi, shayton nayrangining ko‘ngilga xavf solishi nazarda tutiladi. Nafs shunday kuchli dushmanki, solik tariqatdagi tavba, vara’, zuhd, faqr, sabr kabi maqomlarni egallagan bo‘lishiga qaramay, nafsning iymonga daxl qilishi mumkinligidan doim xavfda bo‘ladi.

63-bobda oyog‘i toyib ketib, kosadagi oshni shohning boshiga to‘kib yuborgan va olijanob shohning xijolatdan o‘lar holatga yetgan bu qulni afv etgani haqidagi hikoyat beriladi va bu hikoyat bevosita 62-bobga hamohang tarzda, unga ilovadek keltiriladi. Navoiy Allohni olijanob shohga, o‘zini oyog‘i toyib ketgan qulga o‘xshatar ekan, shunday yozadi:

Har necha ko‘p bo‘lsa gunohim mening,

Shukrki, bor sendek ilohim mening.

Xijlat ila qolmadi xud jom manga,

Yeri durur aylasang ehson manga.

“Hayratu-l-abror” dostonida kun tartibiga qo‘yilgan masalalar bevosita “Xamsa”ning keyingi dostonlarida ham davom etadi, xususan, komil insonga xos adab, qanoat, karam va saxovat, futuvvat, rostlik, vafo kabi xislatlar bilan bog‘liq masalalar “Farhod va Shirin” dostoni, “Sab‘ai sayyor” tarkibidagi hikoyatlar, “Saddi Iskandariy” dostonlarida yangicha talqin topganligini ko‘ramiz.

Doston aruz tizimining sari’ bahri – sari’i musaddasi matviyi makshuf (ruknlari va taqti’i: muftailun muftailun foilun – VV – / – V V – / – V –) vaznida yozilgan. Bu

vazn pandu nasihat mazmunidagi fikrlarni bayon qilishga nihoyatda qulay bo'lganligi sababli doston uchun asosiy she'riy o'lchov vazifasini o'tagan.

NATIJALAR

Xullas, na'tlarda komil inson ("ulkan odam") qanday bo'lishi kerak, unga xos komillik sifatlari nimalardan iborat, bu insoniyatga nima berdi va nima beradi degan savollarga javob hozirlangan. "Uch olam" miqyosidagi komillik namunasi tarixiy dalillar asosida belgilangan. "Xamsa"ning keyingi qismlarida, gorizontol xronotop ("o'rta olam")da kechadigan barcha voqea-holatlar talqini shu ideal negizida qurilgan. Bularning hammasi keyingi dostonlar "debocha"lari, ularda ilgari surilgan qarashlarga konseptual asos bo'lib xizmat qilganki, buni tahlilning keyingi bosqichlarida misollar orqali ko'rsatishga harakat qilamiz.

Hozirga qadar "Xamsa"da tasvir etilgan samoviy hodisotlar, umumbashariy hayot, turmush madaniyatiga xos jihatlar haqida so'z yuritdik. Endi bevosita "Xamsa" badiiy doirasiga oid xronotop masalasining muxtasar tahliliga o'tamiz.

"Debocha"ning "na't"dan keyingi qismi "qoliplovchi doston" yoki "kompozitsion qolip"ga xos uch muhim masalani qamrab oladi. Bular:

- 1) xamsanavislik tarixi, salaf xamsanavislar, ustozlar bilan katta miqyosdagi badiiy diskurs;
- 2) "Xamsa" janrining semantik-struktural asosi bo'lgan so'z va ma'ni haqidagi mushohadalar;
- 3) "Xamsa" bo'limlarida serqatlam ma'nolarda keladigan inson ko'ngli masalalaridir.

XULOSA VA MUNOZARA

"Hayrat ul-abror" debochasida boshlangan ma'nriy- badiiy diskurs "Xamsa"ning keyingi qismlari("Farhod va Shirin", "Layli va Majnun", "Sab'ai sayyor", "Saddi Iskandariy")da ham izchil davom ettiriladiki, demak, buning ham "kompozitsion qolip" nazariyasini asoslashda muhim o'rni bor. O'z mohiyati va maqsadiga ko'ra "Hayrat ul-abror" insonni (o'zlikni) taftish etish, bu orqali Yaratganni anglash yo'li jonli tasvir etilgan asardir. Bu yo'l xossalari, Navoiyga qadar ham, Sharq-

islom ma'rifiy adabiyotining asosida turgan. Qur'oni Karim oyatlari, Muhammad alayhissalom hadislari, avliyo va ulamoning ko'rsatmalari adabiyotdagi "oliy didaktika" mohiyatini belgilagan. Xamsanavislik tarixida bularning hammasini qamrab oladigan so'z-konsepsiya "Xamsa" janri uchun kalit vazifasini bajargan. So'z-konsepsiyani tanlash masalasiga esa har bir xamsanavis ham o'ziga xos tarzda yondashganlar.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Hayitmetov A. Navoiyning ijodiy metodi masalalari.-Toshkent: Fan, 1963;
2. Alisher Navoiy. Hayrat ul-abror. MAT. Yettinchi tom.-T.: Fan, 1991.- B. 11. (Ish davomida keltiriladigan barcha iqtiboslar shu manbadan olinadi. Bundan keyin olinadigan iqtiboslarning sahifasini ko'rsatish bilan cheklanamiz – U.J.).
3. Abdulhakim N. To'rt ariqning sharbati nadir? // O'zbekiston adabiyoti va san'ati gazetasi, 2004, 19 mart.
4. Философский словарь. Под редакцией И.Т.Фролова.-М.: Издательство политической литературы, 1987.